

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КАФЕДРАСЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
АСАНОВА Ұлмекен Отарқызының
60 жасқа толған мерейтойына арналған

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ СЕМИНАР
МАТЕРИАЛДАРЫ

АСТАНА, 2022

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КАФЕДРАСЫ**

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

*РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ СЕМИНАР
МАТЕРИАЛДАРЫ*

АСТАНА
2022

ӘОЖ 37:80/81
ББК (КБЖ) 74:81.2
Қ 16

Жалпы редакциясын басқарған:
Құлманов Қуандық Сәндібекұлы
Филология ғылымының кандидаты, профессор

Жауапты шығарушылар:
Абдуова Б.С., Әділбек А.М., Мағзұмбекова Ә.Қ.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Асанова Ұлмекен Отарқызының 60 жасқа толған мерейтойына арналған «Қазақ тілін оқыту мәселелері және заманауи педагогикалық технологиялар» атты Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары. 25 қараша 2022 ж., Астана, ЕҰУ. – 356 б.

ISBN 978-601-337-778-0

«Қазақ тілін оқыту мәселелері және заманауи педагогикалық технологиялар» атты Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары жинағына қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелері, тілдерді заманауи оқыту және инновациялық технологиялар, мәдениетаралық коммуникациядағы түркі тілдері секілді қазіргі көкейкесті зерттеулер, ғылыми материалдар енгізілген. Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Асанова Ұлмекен Отарқызының еңбектері, ұстаздық болмысы, ғалымдығы жайлы мақалалар қамтылған.

ӘОЖ 37:80/81
ББК (КБЖ) 74:81.2
Қ 16

ISBN 978-601-337-778-0

4. Формановская Н.И. «Речевой этикет и культура общения». Москва: «Высшая школа», 1989 – 151 стр.

5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 119 б.

6. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230-б.

ТІЛДІК САНА

Байболат Л.Б., Тойбекова С.Р.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
lbaybolat@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются законы развития языков, о развитии и действующих тенденциях языков.

Ключевые слова: язык, языковое сознание, тенденция, коммуникация, лингвистическая, психолингвистическая.

Тіл – адамның ойлау процесімен тығыз байланысты ең маңызды қарым-қатынас құралы, ол әртүрлі халықтардың рухани құндылықтарының қоймасы. Тіл – шартты және бір мезгілде құрылымдық негізделген мағынаға ие дыбыстар мен белгілердің көмегімен жүзеге асырылатын қарым-қатынас жүйесі. Адамдар арасындағы саналы қарым-қатынастың негізі – олардың мінез-құлқын реттеудің, қоғамды және оның әртүрлі құрылымдық элементтерін басқарудың маңызды құралы ретінде қызмет ететін тіл. Жалпы алғанда, тіл – адамның сөйлеуін, тіл мен қоғамның өзара әрекетін, тіл-мәдениетті және т.б. қоса алғанда, айқын әлеуметтік сипаттары бар әлеуметтік институт. Тілдің даму заңдылықтары тілдердің дамуын бір желіде бағыттайтын үнемі әрекет ететін тенденциялар болып табылады. салыстырмалы және абсолютті прогресс. Салыстырмалы прогресс көбінесе тілдік техникада көрінеді, яғни. әлемнің әртүрлі тілдерінде аналитиканың пайда болуы және таралуы. Абсолютті ілгерілеу тілдің барған сайын күрделене түскен қоғамдық өмір формаларына және қарым-қатынастың жаңа қажеттіліктеріне бейімделуінен көрінеді, ол тілдің сөздік қорының молайып, сөз мағынасының кеңеюінен көрінеді.

Соңғы кездері «тілдік сана» ұғымы кеңінен таралуда. Оны лингвистер, психологтар, мәдениеттанушылар, этнографтар, т.б., қараңыз: «Лингвистикалық сананың этномәдени ерекшелігі», М.: 1996; «Тілдік сана: қалыптасуы мен қызметі», М.: 1998; «Лингвистикалық сана және дүние бейнесі», М., 2000, т.б. «Тіл және ұлттық сана» тақырыптық жинақтарында жарияланған саладағы зерттеулерді де атап өтеміз. [Іс 1-8, Воронеж, 1998-2006], сондай-ақ ұжымдық монографиясында «Тіл және ұлттық сана. Вопросы теории және методология» [Воронеж, 2002].

Тілдік сана қазіргі уақытта соңғы жылдарда анықталған психолингвистиканың жаңа объектісі ретінде сипатталады [«Лингвистикалық сана және дүние бейнесі», 200]. Тілдік сана мәселесіне арналған алғашқы

арнайы еңбектердің бірінде бұл «Тіл және сана: парадоксальды рационалды» атты ұжымдық монография ред. Тарасова Е.Ф., 1993 жылы Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институтында жарияланған. ғылыми редакторы: «...Монографияда «тілдік сана» мен жай сана «бір құбылысты – адам санасын сипаттау үшін қолданылады» дейді. Бүгінгі күні бұл тәсіл өткен дәуірде қалып, көптеген зерттеушілер сана мен тілдік санаға тең таңба қою мүмкін еместігін атап көрсетеді. Тілдік сана ұғымы соңғы онжылдықтарда белгілі бір эволюциядан өтті. [1,28] Сонымен, Т.Н. Ушакова тілдік сана концепциясы психика мен сөйлеудің арақатынасын зерттеу үшін пайдалы және перспективалы екенін өте дұрыс атап өтеді, бірақ қазіргі уақытта оның жеткілікті кең және белгісіз «анықтамалық өрісі» бар және бұл «ғылыми сана үшін қауіп төндіреді. Психика мен материя арасындағы байланыс мәселесінің орасан зор болуымен бірінен екіншісіне ауысуды қарапайым және жедел деп көрсетуге азғырылады» [2,4]. Осыған байланысты тілдік сананы сөзді тудырудың, түсінудің және тілді санада сақтаудың психикалық механизмдерінің жиынтығы, яғни адамның сөйлеу әрекеті процесін қамтамасыз ететін психикалық механизмдер деп түсіну ұсынылады. Бұл «коммуниканттар сөйлеу хабарламаларын жасауда және қабылдауда қолданатын білім». Тілдік сананы әртүрлі аспектілерде зерттеумен психология, психолінгвистика, нейролінгвистика, жас лингвистикасы айналысады. Дәстүрлі дескриптивтік лингвистика да тілдік сананы арнайы әдістердің көмегімен зерттейтінін тағы бір мәрте атап өтеміз. Сонымен, тілдік сана – тілдік (сөйлеу) әрекетінің тетіктерін қамтамасыз ететін сананың бір бөлігі: сөйлеуді тудыру, сөйлеуді қабылдау, ал бұл өте маңызды, тілдің санада сақталуы. Сана құбылысы ретіндегі әртүрлі тіл жүйелерімен тілдік бірліктер жүйесі тілдік сананы зерттейді. Тілдік сананы сипаттаудың бірнеше деңгейі бар.

- Тілдік сананың дәстүрлі тілдік сипаттамасының деңгейі сөйлеуші тұлға психологиясы мен орындалатын сипаттаудың психологиялық шындығынан абстракциялаудағы тілдік бірлік пен құрылымдардың мағыналары мен қолданыстарын жалпылама сипаттауды білдіреді. Дәстүрлі, классикалық сипаттамалық лингвистика тілді бірліктер жүйесі және оларды қолдану ережелері ретінде зерттейді. Бұл тәсіл тілде не бар екенін, мәтіндерде, сөздіктерде, жазбаша және ауызша сөйлеуде жазылған нәрселерді, анықталған және жалпы қабылданған нәрсені сипаттауды қамтиды. Тілде жеке тұлға ретінде сипатталады.

- Тілдік фактілерді психолінгвистикалық сипаттау деңгейі эксперименталды зерттеулердің нәтижелерін көрсетеді, атап айтқанда, ассоциативті эксперименттердің әртүрлі түрлерін және басқа да көптеген эксперименттік процедураларды қолдана отырып орындалады, мысалы: сұхбат алу әдісі, субъективті анықтамалар әдісі, интерпретациялық эксперимент, семантикалық масштабтау әдісі, рейтинг техника және т.б., осы және басқа әдістерді қолдану Высочина 2001, 2002 еңбектерінде атап өтілген; Грищук 2002, «Тіл және ұлттық сана. Теория мен әдістеме мәселелері» деген тақырыпта лингвистикалық белгілер мен құрылымдардың мазмұнын олар ана тілінде

сөйлейтіндердің санасында нақты болатын нысанда анықтауға және сипаттауға, сондай-ақ тілдік бірліктердің өзара әрекеттесу сипатын және сөйлеу шығармаларын түсіну, сақтау және тудыру процестеріндегі құрылымдар. Тілдік сананы зерттеу лингвистикалық деңгейде де, психолингвистикалық деңгейде де мүмкін [3,59].

Тілдік сана – адамның сөйлеу әрекетінің тетіктерін «басқарушы» когнитивтік сананың құрамдас бөлігі; когнитивті сананың бір түрі болып табылады. қызметтің бұл түрін қамтамасыз ету. Сөйлеу манипуляциясы сияқты. Коммуникативтік сана – адамның коммуникативті әрекетінің тұтас кешенін қамтамасыз ететін білімдер мен механизмдердің жиынтығы. Бұл сананың коммуникативті қатынасы, психикалық коммуникативті категориялар жиынтығы, сонымен қатар қоғамда қабылданған қарым-қатынас нормалары мен ережелерінің жиынтығы. Коммуникативті сана өзінің құрамдас бөлігі ретінде тілді қамтиды, бірақ онымен шектелмейді. «Тілдік байланысы бар мағыналардың жиынтығы ретіндегі тілдік сана тұтастай сананың бір бөлігі ғана, ойлаудың санада жүзеге асатын психикалық процестердің бір бөлігі ғана» [4,5].

Тілдік сананың өзі коммуникативті және когнитивтік сананың бір бөлігі болғандықтан, айқын айырмашылықтар, негізінен, шартты және ең алдымен зерттеу мақсаттары үшін қажет, өйткені когнитивтік және тілдік сананы зерттеу әдістері ішінара ғана сәйкес келеді: тілдік сананы зерттеген кезде, бұл қажет. тек тіл ұстанымдарына сүйену және лингвистикалық фактілер мен лингвистикалық эксперименттердің нәтижелеріне сүйену; концепт сферасын, когнитивтік сананы, лингвистикалық әдістерді сипаттау кезінде талдау әдістерінің бірі ғана болып шығады, басқаларын – мәдени, этнографиялық, әлеуметтік-психологиялық және т.б. қолдануға болады, дегенмен лингвистикалық әдістер кез келген жағдайда ең сенімді болып табылады. Ғалым И.А. Бодуэн де Куртене: «...Тілдік ойлаудан болмыстың және болмыстың барлық салаларын, дүниенің барлық көріністерін, материалдық және жеке психологиялық және әлеуметтік жағынан тұтас бір ерекше тілдік білімді ашуға болады» [5,98].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Леонтьев А.А. Тіл және сана: парадоксальды ұтымдылық. - М., 1993.
2. Ушакова Т.Н. Тілдік сана және дүние бейнесі. - М., 2000.
3. Красных В.В. Психолингвистика және коммуникация теориясының негіздері. - М., 2001.
4. Кубрякова Е.С. Тіл біліміндегі ғылыми танымның парадигмалары және оның қазіргі жағдайы. // Изв. РАН СЛЯ.2 1999.
5. Бодуэн де Куртене. Жалпы тіл біліміндегі таңдамалы еңбектер. - М., 1990.